

УДК 338.439

Свиноус І.В.,
д.е.н., професор кафедри бухгалтерського обліку та аудиту
Білоцерківський національний аграрний університет

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ У КОНТЕКСТІ ЗМІНИ УМОВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Постановка проблеми. Продовольча безпека є однією з основних ланок у ланцюзі економічної безпеки як окремого регіону чи області, так і країни в цілому. Національна продовольча безпека ґрунтується, в основному, на концепції самозабезпечення основними видами продовольства, що є однією із складових економічної безпеки країни. Національну продовольчу безпеку можливо досягти за умови: визначення рівня самозабезпечення основними продовольчими товарами і критичного рівня імпорту; використання комплексу заходів з підтримки вітчизняного сільськогосподарського виробництва; розробки та використання захисних заходів зовнішньоекономічного характеру; створення і підтримки страхових перехідних запасів продовольства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема продовольчої безпеки у світі привертає значну увагу багатьох дослідників. Проте, найбільше вона відображена у працях таких науковців як: В.Я. Амбросов, В.І. Власов, А.Б. Гайдуцький, І.І. Лукінов, П.Т. Саблук, Б.Й. Пасхавер, Е.М. Ковальов, З.М. Ільїна. Однак, дослідження основних питань продовольчої безпеки у контексті глобалізації не можна назвати вичерпними.

Постановка завдання. Метою дослідження є розробка практичних рекомендацій щодо покращення основних індикаторів продовольчої безпеки України з метою забезпечення економічної та продовольчої незалежності держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Продовольча безпека – це офіційно прийняте у міжнародній практиці визначення, яке використовується для характеристики стану продовольчого ринку, в цілому економіки країни або групи країн, а також світового ринку. Експерти Продовольчої та сільськогосподарської Організації Об'єднаних Націй (ФАО) пропонують розглядати „міжнародну продовольчу безпеку” як забезпечення гарантованого доступу всіх жителів до продовольства в будь-який час і обсягах, які необхідні для забезпечення активного і здорового життя. Однак, слід зазначити, що в науковій літературі та офіційних документах міжнародних організацій відсутня єдина точка зору на дане поняття, що дозволяє виділити цю проблему із широкого кола питань, пов'язаних із продовольством. У процесі підготовки до світової зустрічі на вищому рівні по продовольчій проблемі (Рим, 1996 р.) у підсумкових документах були узагальнені основні підходи до визначення цього поняття, що дало змогу більш чітко окреслити дану проблему.

Забезпечення продовольчої безпеки досягається за рахунок власного виробництва необхідної кількості продуктів харчування, або за рахунок власного виробництва продовольства і системи заходів щодо його закупівлі, що максимально згладжує цінові аспекти, у т.ч. з урахуванням транспортування, збереження, переробки та ін. З логістичної точки зору – торгова система має визначальний вплив на забезпечення населення продуктами харчування, проте його основою є, без сумніву, – власне виробництво [1, с. 54].

Самозабезпечення продовольством означає задоволення потреби у продовольстві за рахунок внутрішнього виробництва при мінімальній залежності від зовнішніх чинників.

Україна повністю забезпечує себе продукцією власного виробництва. На даний час в Україні має місце імпортозалежність лише за двома групами товарів, які у недостатній кількості виробляються в країні: по рибі і рибопродуктах – біля 70 %, по плодах та винограду – біля 50 %. Ще одним сегментом ринку продовольчих товарів, де мають місце деякі обсяги імпорту, це ринок м'яса та м'ясопродуктів – до 7 % обсягів внутрішнього споживання.

Специфічною є ситуація щодо імпорту плодів, обсяг якого протягом 2007-2011 років сягав 1 млн. т. Це пояснюється, головним чином, підвищенням доходів населення та відповідним розширенням асортименту споживання товарів, – середньорічний обсяг імпорту бананів за 2007-2011 роки становив 255 тис. тонн, цитрусових – 365 тис. тонн.

Нині продуктової кошик у середньому на 9,7 % складається з хліба та хлібопродуктів, на 1,3 % – з круп, на 8,4 % – з овочів, на 5,1 % – з фруктів, 28,2 % – з м'яса та м'ясопродуктів, 2,3 % займає риба, 1,8 % – олія, 2,5 % – цукор.

У порівнянні з раціональними нормами споживання, у 2011 р. кожен громадянин України недоживав 38 % – м'яса і м'ясопродуктів, 46 % – молока і молочних продуктів, фруктів, ягідної продукції – 42 %. Проте, слід відмітити, у порівнянні з 2000 роком, у 2011 році споживання м'яса і м'ясопродуктів збільшилось на 58 %, яєць – 89 %, молока – 4%, ягід та винограду – на 81 %, риби та

рибних продуктів – 60%. Практично незмінним залишилося споживання картоплі і цукру. Зменшилося споживання хліба та хлібопродуктів на 11%. Проте, слід відмітити, що по таким видам продовольства як овочі та баштанні, хлібні продукти, картопля, олія, цукор, яйця у 2011 р. рівень споживання перевищував раціональні норми. Мінімальні норми споживання не досягнуто лише по споживанню молока та плодів і ягід (табл. 1).

Таблиця 1

Рівень споживання продуктів харчування на одну особу, кг

Продукти	Норми споживання		Рік					
	раціональні	мінімальні	1990	2000	2008	2009	2010	2011
Хлібні продукти	101	94	141	124,1	115	111,7	111,3	110,4
Картопля	124	96	131	134,5	132	133	128,9	139,3
Овочі та баштанні	161	105	103	101,0	129,2	137,1	143,5	162,8
Плоди і ягоди	90	68	47	29,1	43,5	45,6	48,0	52,6
Олія	13	8	12	9,3	15,0	15,4	14,8	13,7
Цукор	38	32	50	36,5	40,3	37,9	37,1	38,5
М'ясо	83	52	68	32,5	50,6	49,7	52,0	51,2
Молоко	380	341	373	197,7	213,8	212,4	206,4	204,9
Риба і рибні продукти	20	12	18	8,4	17,5	15,1	14,5	13,4
Яйця	290	231	272	164	260	272	290	310

Джерело: Статистичний збірник «Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України»

Починаючи з 2006 р., в Україні за рахунок більш дешевих продуктів харчування рослинного походження калорійність споживання досягла рівня раціональних норм.

Аналіз груп населення з різним рівнем середньодушових доходів свідчить про значне зниження частки населення з доходами нижче прожиткового мінімуму. Зокрема, якщо у 2002 р. вона складала 83,3%, то у 2011 р. цей показник складав уже 13,7%. Темпи зростання розміру прожиткового мінімуму складають 2,7 рази.

Аналіз споживання продовольства міським та сільським населенням свідчить про те, що останнім споживається більше картоплі та хлібних продуктів, овочів, цукру. Така ситуація зумовлюється тим, що більшість сільського населення займається вирощуванням картоплі та зерна на власних присадибних ділянках і земельних частках (паях) з метою самозабезпеченості необхідними продуктами харчування. Розглядаючи це, Дж. Скотт посилається на класичне твердження Карла Поланьї: «Відсутність загрози індивідуального голоду в певному значенні робить архаїчне суспільство гуманнішим порівняно з ринковою економікою, але в той же час економічно менш ефективним» [4, с. 508]. Незалежно від того, що більшість домогосподарств сільської місцевості тримають корів (часто по 1-2 і більше), споживання молочної продукції значно не відрізняється від рівня споживання у міських поселеннях (18,6 та 19,1 кг відповідно). Це пов'язано з тим, що при відсутності доходів сільське населення значну частку молока реалізує. Так, Дж. Скотт метафорично пояснює економічну ситуацію більшості традиційних суспільств до другої половини ХХ століття: «...Є райони, в яких положення сільського населення нагадує положення людини, що весь час стоїть по шию у воді, коли легкої хвилі досить, щоб вона захлинулася». За такої ситуації селянин понад усе прагне уникнути ризику. При цьому підприємницький азарт, спроби політичної організації відходять у традиційних співтовариствах на другий план. Принцип «головне – вижити» превалює абсолютно» [3, с.141].

Протягом 2005-2011 рр. розмір сукупного доходу населення збільшився втричі та у 2011 р. склав 1483 грн. на місяць в розрахунку на 1 особу. Одним з основних джерел доходів населення України є заробітна плата. Протягом досліджуваного періоду спостерігається збільшення її частки у сукупних доходах, яка у 2011 рік склала 49,3 %. Значну питому вагу також займають пенсії, стипендії та соціальні допомоги надані готівкою, яка у 2011 р. становила 25,5% та в середньому на 1 особу – 378 грн.

Купівельну спроможність працюючого населення можна оцінити, порівнюючи рівень середньомісячної заробітної плати з величиною прожиткового мінімуму для працездатних осіб – у розрахунку на одну особу в місяць (житковий мінімум – вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості).

Середньомісячна заробітна плата в цілому по національному господарству за 2011 рік, нарахована на одного штатного працівника, становила 2633 грн., що втричі перевищує величину прожиткового мінімуму для працездатних на 2011 рік (914 грн.).

Спостерігаються значні темпи зростання розміру заробітної плати в Україні, зокрема, у 2011 р. порівняно з 2005 р. вони збільшилися у 3,3 раза. Найменш оплачуваними залишаються галузі сільського господарства та сфера охорони здоров'я та надання соціальної допомоги. Проте темпи зростання розміру заробітної плати у сільському господарстві вищі, ніж середній рівень, та складають 4,3 рази.

На фоні позитивних тенденцій зростання доходної частини сімейного бюджету пересічного громадянина України у структурі його витратної частини все ще значну частку займають витрати на продукти харчування. Так, протягом 2000-2011 рр. цей показник зменшився на 16,9 відсоткових пункти, проте, ще залишається високим та у 2011 р. склав 51,3%, тоді як у розвинених країнах світу його коливання відбуваються в межах 9-12 %. Збільшилася частка витрат на непродовольчі товари та послуги, яка у 2011 р. становила 35,5%, в основному за рахунок збільшення витрат на житло, воду, електроенергію, газ та транспорт.

У 2011 р. на придбання продуктів харчування пересічний громадянин витрачав протягом місяця 685 грн., що складає 75% від розміру прожиткового мінімуму. Аналіз структури споживчого кошика в розрізі видів продовольства протягом 2005-2011 рр. (табл. 2) свідчить про зменшення частки на придбання м'яса та м'ясопродуктів, що на фоні збільшення їх споживання у натуральному вимірі є досить позитивною тенденцією, також зменшилася частка витрат на придбання олії та цукру. Натомість населення більше стало витрачати на молоко і молокопродукти (в 3 рази) та фрукти (в 3,5 рази) на фоні зростання витрат на придбання всього продовольчого кошика у 2,5 рази.

Таблиця 2

Диференціація доходів населення України

Рік	По всіх групах населення, грн на 1 особу	Децильні (10%) групи домогосподарств за рівнем середньодушових загальних доходів		Співвідношення вищого і нижчого децилів
		Перший (нижчий) дециль (грн. на одну особу)	Десятий (вищий) дециль (грн. на одну особу)	
2003	270,5	144,8	594,3	4,1
2004	348,0	181,2	789,7	4,4
2005	506,3	270,9	1136,5	4,2
2006	619,9	327,6	1432,1	4,4
2007	773,9	346,9	1828,7	5,3
2008	1112,6	479,9	2783,0	5,8
2009	1159,7	518,2	2901,3	5,6
2010	1339,4	615,4	3302,4	5,4
2011	1483,3	709,0	3465,8	4,9

Розраховано за даними Державної статистичної служби України

Критична ситуація з купівельною спроможністю населення України полягає не лише в тому, що за багатьма видами продукції (м'ясо, молоко, плоди, ягоди, риба) не досягнуто раціональних норм споживання, а ще і у великій диференціації споживання продуктів харчування в домогосподарствах, залежно від розміру середньодушових загальних доходів за рік на одну особу. Так, у 2011 р. коливання між споживанням продуктів харчування в групах населення з максимальними і мінімальними доходами становили по м'ясу і м'ясопродуктах в 3,3 рази, молоку і молокопродуктах – в 6 раз, фруктах і ягодах – в 16 рази, рибі і рибопродуктах – в 7 раз. Лише по хлібу, хлібобулочних виробів і картоплі коливання становлять 1,5-2,5 рази. Порівняно з 2005 р. розрив у споживанні продуктів харчування між цими верствами населення збільшився. Нині основним джерелом надходження продуктів харчування для жителів сільської місцевості стали особисті селянські господарства. Як відмітив А.В. Чаянов: «Грізна година, коли виявляться безсилями всі методи підприємництва, коли економічна криза і удари організованого супротивника змітатимуть наші складні підприємства, для нас можливий єдиний вірний шлях порятунку ...шлях цей: перекласти на плечі того атланта, яким тримається вся наша робота, та, по суті, і все народне господарство нашої Батьківщини, на плечі селянського господарства. Ці плечі зможуть витримати всяку складність, якщо ... тільки захочуть підставити себе» [2, с. 456].

Протягом останніх років намітилася тенденція скорочення розриву між групами населення з мінімальними та максимальними доходами. Якщо у 2008 р. розрив у доходах між крайніми децильними групами складав 5,8 рази, то у 2011 р. цей показник складав 4,9 рази. Проте все ще залишається досить високий розрив між цими прошарками населення, зокрема у 2003 р. цей показник складав 4,1 рази.

Аналізуючи сучасний стан продовольчої безпеки, вітчизняні вчені наголошують, що «нині проблема продовольчої безпеки України як з позиції ролі вітчизняної агросфери у формуванні

структури споживання продуктів харчування, так і щодо загальної величини забезпеченості основними з них, внаслідок низької платоспроможності населення наблизилася до критичного рівня» [5, с. 4; 74, с. 7], «різко загострилась» [6, с. 101], «країна втрачає продовольчу незалежність» [7, с. 55]. У державі реально не вирішено проблему кількості, якості, поживності продуктів харчування та доступності їх споживачам, а також з урахуванням незалежності від імпорту [8, с. 62].

Забезпечення гарантованої товарної пропозиції продовольства можливе за умов наявності реалізації виваженої державної продовольчої політики. На підтвердження цього слід зазначити, що у розвинутих країнах світу – основних експортерах продовольства, аграрна політика передбачає державне регулювання і підтримку сільськогосподарського виробництва з використанням кредитів, позик, дотацій, контролю за збутом і зовнішньою торгівлею. Система державного регулювання аграрного сектору здійснюється в США із 30-х років, як засіб виходу із економічної кризи. У Європі та Японії її почали запроваджувати у післявоєнний період для вирішення проблем самозабезпечення країн продовольством і піднесення розвитку сільського господарства. Оскільки тепер ці питання вирішені, то орієнтири державної продовольчої політики істотно змінилися. Так, сутність їх нині полягає в тому, щоб, з одного боку, скоротити бюджетну підтримку сільського господарства, з іншого – змусити країни-імпортери продовольства послабити заходи щодо захисту внутрішнього ринку від конкуренції імпортованих товарів.

Висновки з даного дослідження. Ураховуючи вищевикладене, основними критеріями продовольчої безпеки в нинішньому її розумінні мають бути такі чинники: державна продовольча політика, яка передбачає надання гарантій державою у сфері безпечності сировини і готової продукції та забезпечення умов для стабільної пропозиції споживчому ринку продовольства різної якості, що задовольняє потреби різних категорій населення; обсяг виробництва і структура (співвідношення імпорту/експорту) аграрної сировини; сукупна пропозиція продовольчих товарів і його структура на споживчому ринку; моніторинг купівельної спроможності споживачів продуктів харчування.

Доцільно зупинитись на питаннях поєднання державного і ринкового регулювання продовольчої безпеки. Розвиток аграрного сектору економіки провідних країн світу доводить об'єктивну необхідність державної продовольчої політики. Незважаючи на відсутність цільової державної програми з продовольства, нині є відчутним прояв державних заходів у сфері продовольчої безпеки, зокрема, створено правову базу виробництва і збуту високоякісної продукції, захисту прав споживачів, посилено контроль державних органів за якістю продукції.

Отже, з урахуванням кризового стану АПК України саме держава повинна створювати передумови для зміни існуючого курсу реформ. У даному випадку йдеться про активну взаємодію на рівнях «центр-регіон», а також «регіон-господарючі суб'єкти». Для забезпечення продовольчої безпеки країни (регіону) необхідно розробити комплексну програму щодо її реалізації. При цьому основним базисом і гарантом успіху в її реалізації повинні бути відповідні зміни нормативно-правової бази, які б передбачали проведення політики державного протекціонізму відносно вітчизняних, місцевих товаровиробників сільськогосподарської продукції і продовольчих товарів. Послідовність дій з виконання цільової комплексної програми повинна визначатися з урахуванням розв'язання двох базових завдань з вирішення основних проблем ринку продовольчих товарів: насичення споживчого ринку продовольчих товарів і підтримка населення.

Література

1. Гойчук О.І. Продовольча безпека в Україні і світі / О.І. Гойчук. – К. : Наукметодцентр аграрної освіти, 2003. – 114 с.
2. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства / А.В. Чаянов // Великий незнакомец. – М. : Политиздат, 1992. – 673 с.
3. Scott J. C. The moral economy of the peasant: Rebellion and subsistence in South-East Asia. London: Routledge and Kegan Paul, 1976. – 242 p.
4. Полани К. Два значения термина «экономический» / К. Полани // Неформальная экономика: Россия и мир; под ред. Т. Шанина. – М. : Логос, 1999. – С. 505-513.
5. Басюркіна Н.Й. Продовольча безпека як системна характеристика функціонування агропромислового сектору економіки / Н.Й. Басюркіна // Економіка харчової промисловості. – 2011. – № 2 (10). – С. 5-10.
6. Мазуренко О.В. Продовольча безпека та поточна ситуація з позиції виробництва та споживання м'яса / О.В. Мазуренко // Вісник Уманського національного університету садівництва. – 2008. – Вип. 70 (частина 2 – економіка). – С. 105-111.
7. Лайко П.А. Економічна та продовольча безпека України в екстремальних умовах : монографія / П.А. Лайко, В.Ф. Шмирков. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 184 с.
8. Про вдосконалення методів розробки балансів попиту і пропозиції окремих видів продукції / В.Ф. Беседін, І.В. Беседін, С.В. Дідур, Б.М. Щукін // Формування ринкових відносин в Україні. – 2003. – № 12 (31) – С. 61-65.